

کورس ٹائٹل: تحقیق، تحقیق و اطر یقہ کار تے مقالہ نگاری

عنوان: محقق I

ایم ایس سیشن: 2019-2021

کورس کوڈ: PUNJ-601

کریڈٹ آرز: 03

سمیسٹر: II

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

(محقق)

تعریف: (Defination)

ادبی حوالے نال کھوج نوں اک فن تصور کیتا گیا اے تے کھوج کارئی فنی اصطلاح ”محقق“ مدتاں توں رائج اے۔ کھوج کرن والے نوں محقق تے پنجابی وچ کھوجکار آکھیا جاندا اے۔ کھوج کار اوہ شخص ہوندا اے جیہڑا کھوج دی لوڑ نوں سمجھدا، جواز پیش کردا تے سارے کم وچ مناسب نتیجے لبھن دی کوشش کردا اے۔ کھوج کار وچ موجوداڈ واڈ خوبیاں تے چنگیاں نوں محقق دے اوصاف یا خوبیاں آکھیا جاؤندا اے۔ کھوجی داکم گھرانپنا اے ایس لحاظ نال محقق اوہ کھوجی اے جیہڑا علم دیاں راہواں داکھرانپدا اے۔ ایہنوں تحقیق وی آکھیا جاندا اے۔ ڈاکٹر گیان چند دے مطابق:

” کامیاب تحقیق کار میں کئی اوصاف اور صلاحیتوں کا ہونا ضروری ہے وہ نیا ریسرچ اسکالر ہو یا پرانا محقق۔“

اوہی کھوجکار درست کھوج کار دنیا جاندا اے جیہڑا محنت، مشقت تے انتھک قوت ارادی داما لک ہوئے اوہدے اعصاب اپنے مضبوط ہون کے اوہ ہر سختی گرمی سہہ جائے۔ عبدالحمید خان عباسی دے مطابق:

”تحقیق کا پورا کام چونکہ صرف محقق ہی کو انجام دینا ہوتا ہے اور اسے ہی تحقیق کے بنیادی لوازم کا اہتمام کرنا پڑتا ہے اس لیے محقق کیلئے بھی کچھ بنیادی لوازم ہیں جنہیں محقق کے اوصاف یا خصائص یا اسکی صلاحیتیں بھی کہتے ہیں۔“

کھوج کار وچ موجود تمام خوبیاں تے چنگیاں نوں کھوجکار دے اوصاف آکھیا جاندا اے اک کھوج کار ڈھیر خوبیاں داما لک ہوندا اے۔ انسان

دنیاوی شیواں دی ماہیت تے افادیت توں لاعلم سی۔ اوہنے ہولی ہولی اپنے آل دوالے دے حالات تے موجود شیواں نوں سمجھن لئی شعوری تے لاشعوری کوشش شروع کردتی تے عام آدمی دی تھاں کھوجی بن گیا۔ کھوج کار (Researcher) واسطے فنی اصطلاح ”محقق یا کھوج کار“ مدتاں توں رائج اے۔ انسان چونکہ فطرت توں مجبور ہمیشہ سچ دی جستجو وچ سرگرم رہندا اے تے ہمیشہ حاصل شدہ علم تے معلومات دی تصدیق دا خواہش مندر ہندا اے ایس لئی اوہ اپنی ایس تریہہ نوں مکاوں لئی کھوجی دا کردار ادا کردا اے۔

کھوج کار دیاں خوبیاں: (Qualities of Researcher)

ڈونگھا مطالعہ: (Thorough Studies) ڈونگھا مطالعہ کھوج کار دی وڈی صفت اے خاص طور تے اوہ کھوج دے موضوع بارے سارے ڈھاں توں واقف ہوئے۔ لسانیات دا طابع علم ہون دے ناطے، زبان دی گرامر، صرف تے نحو تے ادبی کوائف وی جاندا ہوئے۔ کھوج کار نوں ادبی تے عام فہم زبان دے فرق دی پچھان ہونی چاہیدی اے۔ ایس دے نال ای زبان دیاں اصطلاحواں دا جانوں تے فنی رموز توں آشنا ہوئے سچ آکھن توں نہ چو کے۔ کھوج کار نوں ڈونگھے مطالعے دی صفت توں مالا مال ہونا چاہیدا اے ایہہ کھوج کار لئی ات ضروری اے کہ مخصوص عنوان توں اڈ متعلقہ مضموناں دا وی مطالعہ کرے۔

عبدالرزاق قریشی موجب:

”اردو کے محقق کو فارسی لازمی طور پر جاننے کی ضرورت ہے عربی جانا بھی اسکے لیے مفید ثابت ہوگا۔ قدیم اردو سے متعلق اودھی، برج، ہریانی وغیرہ سے واقفیت کے بغیر تحقیق ناقص ہوگی۔“

کھوج کاردا مطالعہ ڈھیر ڈونگھا ہونا چاہیدا اے تے ایہہ عمل کسے درجے تے آ کے رکنا نہیں چاہیدا سگوں حوالے دیاں کتاباں تیکر بہتر طور تے رسائی

ہونی ات ضروری اے۔ محمد ہارون وقار موجب:

”محقق کا مطالعہ بھی وسیع تر ہونا چاہیے کیونکہ تحقیق کا موضوع مسئلہ، فرضیہ، مفروضے وغیرہ اسی وسعت مطالعہ سے سامنے آ

سکتے ہیں۔“

ادب دے کھوجی واسطے ایہہ وی ات ضروری اے کہ متعلقہ دور دے معاشی، معاشرتی، تے تاریخی حالات اتوں چنگی طرحاں جانو ہووے۔ جیہڑا علم

دی ڈونگھائی تے ڈونگھے مطالعے پاروں ای ممکن اے۔ ڈاکٹر ظہیر احمد صدیقی کھوج کار دے گہرے مطالعہ بارے آ کھدے نیں:

”محقق کا مطالعہ وسیع ہونا چاہیے کہ تحقیق کا دارومدار مطالعہ پر ہے۔“

کھوج کارنوں دو جے علماں توں وی جانو ہونا چاہیدا اے ایہہ ڈھیر مطالعے پاروں ای ہوسکدا اے سائنسی، سماجی، جغرافیائی علماں، معاشیات تے

ایس توں اڈھو وی دو جے علماں توں واقفیت ات ضروری اے۔ کھوج کار کول وسیع مطالعہ ہوئے تاں ای اوہ سب خوبیاں نوں بروئے کار لیا کے مقالے نوں

ادب وچ اچ کوئی تے مقام دواسکدا اے۔ ڈونگھا مطالعہ کھوج کار دی وڈی صفت اے۔

سچ: (Truth) کھوج کارنوں لکھت وچ سچ دا ہمیش سہارا لینا چاہیدا اے۔ دغا، فریب، تصنع، جھوٹ، کھوج دے مزاج دے منافی نیں۔ مثلاً کسے

دوسرے دی کھوج یاں دریافت نوں بغیر کسے حوالے اپنا بنا لینا ایسے لئی حق گوئی کھوج دا خاصہ اے۔ کھوج اک ذہنی رویے تے طرز زندگی داناں اے۔ کھوج کار

اپنے یقین دی بنیاد تے سچ دی بھال کرن دی کوشش کر دا اے۔ کیوں جے کھوج حق دی بھال داناں اے ایس لئی کھوج کار لئی ضروری اے کہ روزمرہ حیاتی وچ سچ نوں اپنا شعار بنائے، دھوکے، فریب تے ریا کاری توں دور رہوے۔ عیش درانی موجب:

”فریب، ریا، تصنع، خفیف حرکات تحقیقی مزاج کے منافی ہیں۔“

کھوج کار داکم ایہہ ہونا چاہیدا اے کہ اپنیاں دلیلاں راہیں حق دی بھال کرے تے بے لاگ رائے نال لوکائی دی راہنمائی کرے۔ کھوج کار نوں حق گوئی دا عادی ہونا چاہیدا اے جے نتیجہ اوہدی مرضی دانہ وی نکلے تے فیروی بغیر کسے جھگ اوہنوں تسلیم کرے۔

موضوع نال متعلقہ زبانان نال واقفی: (Awareness of Relevance of Language) کھوج کار نوں موضوع نال متعلقہ تمام زبانان نال چوکی واقفی ہونی چاہیدی اے۔ مثال دے طور تے پنجابی زبان دے محقق نوں جیہڑا متن دی سودھ کاری کر رہیا ہوئے۔ عربی تے فارسی زبانان دا وی جانو ہونا چاہیدا اے۔

مشاہدے دی عادت تے ہمت: (Habit and Tendency of Observation) کھوج کار وچ مشاہدے دی عادت ہونا ڈھیر ضروری اے۔ کھوج کار نوں عام حالات وچ حقیقتاں لبھن لئی عمیق مشاہدے تے مطالعے دی عادت ہونی چاہیدی اے۔ جدوں تیکر کھوج کار دا مشاہدہ ڈونگھانہ ہوئے سچائی دے راہ وچ آون والیاں رکاوٹاں توں پردہ چکننا ممکن اے۔ خالد رشید دے بقول:

”مشاہدہ جتنا بھر پور اور گہرا ہوگا اتنا ہی ادراک اور فہم بہتر ہونے کی وجہ سے کسی ایک پہلو کے بھی توجہ طلب رہ جانے کی امید

کم ہوگی۔ نتائج کامل اور قابل اعتماد ہونگے۔“

دیگر زبانوں نال واقشی: (Awareness of Different Languages) موضوع نال متعلقہ زبانوں توں اڈ دیگر معاصر زبانوں نال واقشی وی

کھوجکاری اہم صفت اے۔ مثلاً پنجابی دی مڈھلی لغت تے قواعد اُتے کم کرن لئی گورکھی، ہندی، فارسی دے نال واقشی ڈھیر مددگار ثابت ہوئے گی۔

غیر جانبدار تے بے تعصب: (Neutral) کھوجکار نوں غیر جانبدار تے بے تعصب ہو کے سوچنا چاہیدا اے۔ کیونکہ کسے طور کھوجکار دا جھکاء اپنے

مذہب، قوم، زبان، علاقے، فرقے، ادبی گروہ ول نہیں ہونا چاہیدا۔ اوس دی کھوج غیر جذباتی ہونی چاہیدی اے۔ ایس توں اڈ اپنے گروہ، پسندیدہ تے غیر

پسندیدہ ادیبوں دے سلسلے وچ غیر جانبداری توں کم لینا چاہیدا اے۔ ایسے طرحاں نیڑے دے تے جانوں لوکاں دی عیب پوشی وی نہیں کرنی چاہیدی۔ ڈاکٹر

محمد ہارون وقار موجب:

”سیچ تو یہ ہے کہ بے تعصبی تحقیق کی زبان و جان ہے۔“

کھوجکار ہمیش توں مُقسطُ دا کردار ادا کردا اے۔ ایہو کردار اوس نوں درست کھوج دیاں لئیاں ول لے جاندا اے۔

”ایک اچھا محقق تعصبات سے بالاتر ہوتا ہے۔“

اوس دی کھوج غیر جذباتی ہونی چاہیدی اے تے کھوج دا مڈھ تے اخیر حقیقت تے مبنی ہونا چاہیدا اے۔ عیش درانی دے بقول:

”ہر قسم کے گروہی امتیازات محقق کے لیے بے معنی ہیں۔ تحقیق غیر جذباتی اور غیر متعصب ہوتی ہے۔“

عطش درانی اک ہورتھاں لکھدے نیں:

”تحقیق کار کو اپنے تعصبات اور گروہ کے علاوہ اپنے پسندیدہ اور ناپسندیدہ ادیبوں کے سلسلے میں بھی غیر جانبداری سے کام لینا چاہیے۔“

کھوج کار دا کھوج دے عمل نال مخلص ہونا ات ضروری اے کیوں بے خود غرضی یاں مطلب پرستی کھوج نوں اوہدے حقیقی مقصد توں ڈھیر دور لے جاندی اے۔ عبدالرزاق قریشی موجب:

”بے تعصب یا بے لوث ہونے کے لیے دو باتوں کا ہونا ضروری ہے ایک یہ کہ مصنف تہذیبی حیثیت سے بہت بلند مرتبہ کا حامل ہو اور اپنے متوقع کتاب خوانوں کو اچھی طرح سمجھتا ہو دوسری بات یہ کہ اسکی قوت ارادی اسے بے لوث ہونے پر مجبور کرے۔“

اپنے قریبی تے جانو لوکاں دی عیب پوشی وی نہیں کرنی چاہیدی۔ ایہدے بارے عبد الحمید خان عباسی آکھدے نیں:

”تحقیق کے دوران جو حقیقت سامنے آئے محقق اسے ضرور ظاہر کرے، خواہ وہ اس کے اپنے مذہب، قوم، زبان، فرقے اور ادبی گروہ کے خلاف ہی کیوں نہ ہو۔“

کھوج کاری دار.حجان:(Trend Towards Research) صرف شوق نال چنگا کھوج کار ثابت ہونا ممکن نہیں۔ شوق توں زیادہ ذہنی لگن اک

پختہ کھوجکارنوں جنم دیندی اے۔ کیوں جے لوڑ موجب موضوع اختیار کرنا مناسب نہیں کھوجکاری دارحجان صرف کھوج نال رغبت تے اوہدے رموز تے اسرار نال آشنائی پاروں حاصل ہوندا اے۔ نال ای غیر روایتی کھوجکاری دارحجان ہونا ات ضروری اے جہدے وچ حقیقی دلچسپی دا عنصر موجود ہوئے۔ صرف شوق نال چنگا کھوجکار ہونا ممکن نہیں۔ شوق توں زیادہ ذہنی لگن اک پختہ کھوجکارنوں جنم دیندی اے کیوں جے لوڑیاں کسے دے دباء پاروں موضوع اختیار کرنا مناسب نہیں۔ کھوج کاری دے رجحان نال رغبت اوہدے رموز تے اثرات دی شناسائی نال ای غیر روایتی رجحان وی ات ضروری اے۔ جہدے وچ حقیقی دلچسپی دا عنصر موجود ہوئے۔ عبدالرزاق قریشی کھوجکاری دے رجحان بارے آکھدے نیں:

”تحقیق کے لئے ذاتی دلچسپی ضروری ہے۔ ذاتی دلچسپی کے بغیر اعلیٰ درجہ کی تحقیق نہیں ہو سکتی۔ تحقیق کا مادی معاوضہ کچھ نہیں ہے۔ اسکا بہترین معاوضہ وہ مسرت ہے جو محقق کو اپنی کامیابی پر ہوتی ہے۔“

ہٹ دھرم تے ضدی نہ ہوئے: (Not to be Stubborn) کھوجکار دے رویے وچ لچک دا ہونا ات ضروری اے۔ کھوجکارنوں کسے طور ہٹ

دھرم تے ضدی نہیں ہونا چاہیدا۔ اوس دے رویے وچ لچک دا ہونا ڈھیر ضروری اے۔ ایہدی مثال ایس طرحاں اے کہ کھوج کار تحقیقی عنوان وچ دتیاں دلیلاں دے خلاف مواد لہھے تے اپنا موقف بدلن وچ قطعی طور تے ہچکچاہٹ محسوس نہ کرے۔ ڈاکٹر گیان چند موجب:

”تحقیق کی ابتداء میں جو مفروضہ قائم کیا ہے بعد میں اسکے خلاف دلائل ملیں تو اپنا موقف بدلنے میں ہچکچاہٹ نہ ہو۔“

کھوج مباحثے تے مناظرے وچ ڈھیر فرق اے۔ کھوج وچ مواد تے دلیلاں دا مطالعہ کر کے کوئی نتیجہ اخذ کیتا جاندا اے تے ایس دی تائید وچ

دلیلاں لہھیاں جانڈیاں نیں۔ مناظرہ اپنی رائے تے قائم رہن دا امر اے تے ایہہ ہر حال اپنے مفروضے نوں ثابت یا مستحکم رکھن دی کاوش اے جیہڑا کھوج دا اصول اے۔ محمد ہارون وقار ضد تے ہٹ دھرمی بارے آکھدے نیں:

”محقق کی انا اور ہٹ دھرمی وہ کرداری خامیاں ہیں جو اسکے تحقیقی نتائج کو قابل یقین بنا دیتی ہیں۔“

ڈونگھا مشاہدہ: (Deep Observation) اک کھوج کار دا وصف ڈونگھا مشاہدہ کرنا وی اے مختلف ادب پاریاں دا مطالعہ کرنا، حالات تے واقعاں دا مشاہدہ تے اوہناں دی گہرائی تے گہرائی تک اپڑنا۔ غرض عنوان دا ہر پہلو توں مطالعہ کرنا، ڈونگھے مطالعہ دار وپ وضع کرنا، ایس گہرے مطالعے توں بعد نتیجہ سامنے لیاون توں ہرگز نہ تے کترانا تے نہ ای گھبرانا کھوج کار دا خاصہ اے۔

دنیاوی مفادات توں بالاتر: (Without Worldly Interest) سچے تے سچے کھوج کار دا مقصد دولت، انعام، ترقی، عہدہ یاں جاہ منصب نہیں۔ کیوں جے کھوج برائے علم ہونی چاہیدی اے برائے نوکری نہیں۔ روزی کماون دے ہو روی بہت سارے ذرائع ہو سکدے نیں کھوج برائے معاش سوائے خود غرضی دے ہو رکھ نہیں۔ ایس لئی کھوج کار نوں کھوج کرن ویلے ہر آسائش نوں پس پشت پادینا چاہیدا اے۔ کسے ڈگری دے حصول تے مالی فائدے لئی کھوج دے کم دا مڈھ پنھننا ضروری نہیں۔ اجکل تے لوک ذاتی مفاد دے پیش نظر کھوج دا بیڑا چکدے نیں جس پاروں اوہناں دی کھوج دا معیار وی تسلی بخش نہیں ہوندا۔ ڈاکٹر گیان چند موجب:

”محقق کو دیا ننترا ہونا چاہیے وہ کسی ذاتی منفعت کے لیے تحقیق نہ کرے۔“

دنیاوی شہرت یا شان و شوکت دی خواہش بری نہیں پر ایہہ کھوج دا ثنائی مقصد ہونا چاہیدا اے پہلا مقصد علم وچ وادھا ہونا چاہیدا اے۔ ایسے ضمن وچ

ڈاکٹر گیان چند مزید لکھدے نیں کہ:

”محقق کسی ڈگری کے حصول کے لئے تحقیق نہ کرے۔“

عام طور تے حصول علم نوں حصول معاش دی پہلی پوڑی سمجھیا جاندا اے جنی علمی استعداد دودھ ہوئے اوہناں ای معاش چھیتی تے بہتر لبھن دی امید کیتی

جاندا اے ایہہ آکھنا بے جا نہیں کہ کوئی وی لالچ کھوج دے عمل لئی زہر قاتل اے۔ عبدالحمید خان عباسی آکھدے نیں:

”محقق، تحقیق کو دنیاوی اغراض و مقاصد جیسے دولت، انعام اور ترقی عہدہ وغیرہ کے حصول کا ذریعہ نہ بنائے۔ تحقیق برائے علم

ہونی چاہیے یہ نہیں کہ پی۔ ایچ۔ ڈی کی ڈگری لے کر روزگار کا حل نکل آئے گا۔“

کھوج ہر قسم دے بنیادی فائدے توں بالا تر بے لوث تے بے غرض ہونی چاہی دی اے۔

صاف واضح تے قابل فہم بیان: (Clear and Meaningful Concept) کھوجکار اپنے خیالاں تے تصور ان نوں دو جیاں دی رائے

، سفارشاں، گذارشاں تے حصول معطیات واسطے ورتے جاون والے ذریعے بڑے ای واضح تے قابل فہم ڈھنگ وچ ورتن توں اڈ کھوج دے نتیجے دی

ترتیب تے تدوین وی بہترین ڈھنگ نال عمل وچ لیا وندا اے۔ تاکہ کسے وی سطح تے کسے طرحاں دا ابہام باقی نہ رہوے تے معلومات دی ترسیل تے ابلاغ

اوسے طرحاں تے اوسے صورت ممکن ہووے۔ جس وچ اوہ مطلوب تے مقصود ہوندا اے۔